

Вовк А.А.

аспірантка кафедри кримінального права навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ГЕНДЕРНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Постановка проблеми. Однією із гарячих точок сучасної української правової науки є проблема урегулювання механізму запобігання та протидії насильству в сімейному колі. Донедавна за вчинення такого протиправного діяння була передбачена тільки адміністративна відповідальність. На сьогодні законодавець розширив арсенал важелів на це явище підписаною, але ще не ратифікованою Стамбульською конвенцією, численними новелами кримінального законодавства і навіть замінив звичний термін «наси́льство в сім'ї» на новий «домашнє насильство». Зрушення цього питання та стрімкі зміни, пов'язані з ним, були спричинені не так внутрішніми чинниками, як вимогою європейського товариства. Проте проблема домашнього насильства добре відома українському суспільству і давно потребує вирішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема домашнього насильства в аспекті гендерної обумовленості та історіографія цієї проблеми розглядалась такими вченими, як Н. В. Аніщук, О. Л. Беспаль, М.В. Буроменський, В. П. Глиняний, О. Р. Дашковська, М.О. Качинська, Л. І. Кормич, Н. М. Оніщенко, З. В. Ромовська, О. М. Сікан, Л. М. Сукмановська, Є. Є. Шмерецький.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження зв'язку між гендерним та домашнім насильством, а також аналіз кримінально-правових нормативних документів, що протягом усього періоду розвитку вітчизняного права встановлювали відповідальність за прояви насильства в сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Традиційно, домашнє насильство відносять до групи гендерно-обумовленого насильства. Воно вчиняється «на основі соціально обумовлених (гендерних) відмінностей між чоловіками та жінками» або через гендер (від англ. gender, от лат. genus «род» - соціальна роль) особи. [1, с. 23].

Тобто кривдник вчиняє насильницькі дії керуючись переконанням, що його жертва заслуговує покарання лише тільки через особливості сво-

го соціального становища, яке зумовлюється її статевою приналежністю. Гендерно-обумовлене насильство часто помилково ототожнюється зі статевим насильством, об'єктом якого є статева свобода та статева недоторканість особи. Такі дії, безумовно, можна віднести до гендерно-обумовлених, але у повній мірі вони не охоплюватимуть всіх необхідних ознак. Тому гендерно-обумовлене та статеве насильство співвідносяться між собою як загальне поняття та окреме.

Домашнє насильство також входить в групу гендерно-обумовленого, оскільки часто останнє поділяють на два напрямки:

- «публічне» або «загальне», тобто таке, що відбувається у громадському житті, на роботі, навчанні, в будь-якій установі, підприємстві, організації. У даному випадку агресор не пов'язаний із потерпілою особою будь-якими сімейними чи родинними зв'язками;

- «приватне» або «родинне» чи «сімейне», тобто те насильство, що трапляється із потерпілим в особистісному, приватному житті, при спілкуванні зі своїми близькими, родичами, членами сім'ї тощо. [2, с. 15].

З цього стає зрозуміло, що для проведення аналізу зародження та розвитку феномену домашнього насильства, необхідно досліджувати його перш за все через загальну категорію гендерно-обумовленого насильства.

Хоча гендерне насильство може відбуватися в публічній обстановці, воно значною мірою коріниться в позиції припустимості до насильства в сім'ї, в суспільстві та в державі, призводячи до гендерного дисбалансу та дискримінації за статевою ознакою [3, с. 19].

Можна зробити припущення, що підґрунтям нетерпимості до соціальних ролей у суспільстві представників іншої статі треба шукати у родинному колі, у якому виховується вороже ставлення до певних осіб і принижуються їх відмінності від інших членів сім'ї. Характерні ознаки жертв розцінюються сімейними агресорами як недоліки, які вони трансформують у тло для особистого самоствердження. Особи, що виростають в умовах такого контрастного ставлення до членів сім'ї, часто переносять подібну модель поведінки у відносини з власним партнером, дублюючи відповідно роль кривдника та жертви. Тривале відтворення цього сценарію в межах однієї соціальної групи породжує негативні традиції та звичаї. А під впливом традиції і звичаїв формується певне психологічне середовище, в якому діють сформульовані віками правила поведінки. Ці правила підтримуються не стільки дією легального закону, скільки за допомогою суспільної думки. Остання тут виступає об'єднуючим специфічним регулятором, що має важливе соціальне значення,

оскільки звертається до свідомості та почуттів особи і прямо впливає на її поведінку. [4, с. 307].

Гендерне насильство має глибоке історичне коріння як в Україні, так і в зарубіжжі. Воно бере свій початок із давніх-давен, відтоді як почало існувати людство на Землі. Різноманіття його форм негативно віддзеркалилося на процесах життєдіяльності, що значною мірою вплинуло на дискримінаційне становище жінок у суспільстві та в сім'ї [5, с. 27].

Аналізуючи історичні нормативно-правові акти, дія яких розповсюджувалась на терени сучасної України, можна зрозуміти, що такого поняття, яке б окреслило те, що ми сьогодні розуміємо під «домашнім насильством», не існувало. Проте криміналізація його окремих аспектів все ж зустрічається часто.

За часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства сфера сімейних відносин та моралі знаходилась у підпорядкуванні духовенства. Відповідно порушення усталених норм в цій сфері розглядалось церковними судами. Устав князя Ярослава про церковні суди, давньоукраїнський нормативно-правовий акт та зразок державної кодифікації церковного права, містив низку норм, що хоч і конкретизують девіантні прояви сімейних відносин, проте вражають своїм гендерним дисбалансом [6].

Передбачені уставом діяння, що вважаються протиправними і стосуються виключно шлюбно-сімейних відносин, можна умовно поділити на дві групи: ті, вчинення яких передують укладенню шлюбу і ті, що вчиняються у колі сім'ї. До першої групи можна віднести викрадення дівчини, з метою подальшого укладення шлюбу, примушування вступу в шлюб, або ж його заборона, укладення шлюбу між близькими родичами, відмова нареченого від укладення шлюбу після заручин, інтимний зв'язок з іновірцем, народження позашлюбної дитини. Друга група охоплює ширший перелік діянь: вбивство народженої в шлюбі дитини, подружня зрада, двоєженство, статеві зносини між родичами, побиття чоловіка дружиною, викрадення майна чоловіка, чаклунство (покарання до за цей злочин виконує чоловік на свій розсуд), самовільне розлучення.

Законне розлучення викликає не менше здивування. Уставом передбачаються шість підстав для офіційного розірвання подружніх відносин, всі шість – для чоловіка. Він міг вимагати розлучення якщо дружина знаючи за замах на князя, не повідомила про нього, зрадила чоловіка, готувала замах на чоловіка, без дозволу чоловіка спілкувалась з іншими особами, чи без дозволу буде «ходити по игрищам», або викраде у чоловіка майно. Жінка розлучитись з чоловіком з власної ініціативи не могла.

Покарання за порушення цих норм в основному передбачають штраф або відправлення в церковний дім для відбування покарання. Якщо діяння зазіхало на особисті права особи жіночої статі, розмір штрафу за таке діяння залежав від соціального становища дівчини. В церковний дім відправляли лише жінок за різного роду перелюбство: за народження позашлюбної дитини, подружню зраду, статеві зносини з іновірцем, статеві зносини з двома братами. Навіть при двоєженстві чоловіка його нову дружину карали тривалим перебуванням у церковному домі.

Законодавство часів Литовсько-Польської доби також намагалось боротись з певними проявами домашнього насильства. Для прикладу можна зосередити увагу на Першому литовському статуті 1929 року [7, с. 228-284]. Розділ 4 «Про спадкування жінками та видання дівчат заміж» містить заборону як на свавільне укладення неповнолітньою дівчиною шлюбу, так і на примусове видання заміж. У 11 розділ «Про головщини людей путних, селян і парубків» включено норму, щодо невизнання продажу сина в неволю. Щоправда покарання за ці правопорушення носять не кримінально-правовий характер. 7 розділі «Про земські насильства, про побої і про вбивства шляхтичів» охоплює злочинні діяння у сфері сімейних відносин. Сюди віднесено вбивство батьків та вбивство братів чи сестер з корисливих мотивів. За такі діяння передбачається покарання у виді смертної кари.

Не окресленими сімейним середовищем, але вартими уваги в контексті розмови про домашнє насильство є ще два суспільно небезпечні діяння у тому ж таки 7 розділі: сварка і сварка у вечірній час. При звичайній сварці в світлу пору доби, за відсутності осіб, які могли б вказати на ініціатора конфлікту, винний визначається методом жеребкування і зобов'язується виплатити компенсацію потерпілому, котрий, нагадую, отримав свій процесуальний статус витягнувши щасливий жереб. Особливість сварки у вечірній час полягає у відсутності чіткої видимості. Якщо під час сварки ввечері хтось загасив свічку, і кого-небудь у такій сварці було поранено чи вбито, а встановити особу винного не вдалось, тоді відповідальність нестиме та особа, що загасила свічку. Навряд чи норми про сварки застосовувались для урегулювання сімейних конфліктів, проте такий спосіб їх вирішення міг би свідчити про урівноваження соціальних ролей жінок та чоловіків.

Загалом проглядається кримінально-правова тенденція поступового зменшення дискримінаційного ставлення до жінки у родин. Відповідальність представників однієї статі все частіше передбачається в рамках однієї норми.

У «Правах за якими судиться малоросійський народ» 1743 року є кілька розділі, які містять норми, що урегульовують шлюбно-сімейні відносини, чи ті, які до них дотичні [8, с. 173-419]. Це глава 10 «Про весільні змови, посаг та віно, про спадок чоловіка від дружини та дружини від чоловіка та про розлучення», глава 11 «Про опікунів і їх опіку над сиротами, про неподільне майно братів та сестер і про поділ майна між ними», глава 13 «Про спадкування майна по низхідній і висхідній і бічній лінії спорідненості і по усиновленні, і також про владу батьківську над дітьми». У межах цих розділів законом заборонялося примусово одружувати дітей, самовільно укладати шлюб, кровозмішення, конкретизувалась влада батьків над дітьми. Правопорушення з небезпечними наслідками передбачались 20 главою «Про гвалти чи насильства, напади, вбивства, побоях, ушкодженнях, ранах...» та 23 главою «Про покарання осіб, які вчинили перелюбство, гвалтівників жінок та дівчат...». До них входять норми щодо притягнення до відповідальності за вбивство батьками дитини і дітьми батьків, вбивство брата, сестри та інших родичів, чоловіка, дружини та вбивство вагітної дружини, нанесення побоїв дитині, перелюбство, викрадення чужих дружин, багатоженство, вбивство матір'ю новонародженої дитини, зачатої незаконно, або залишення такої дитини іншим особам без їх згоди.

Розширення законодавчої бази призводило до чіткішого відмежування галузей права одна від одної, з'являлось дедалі більше кодифікацій, наділених власним конкретним об'єктом. Перший кримінальний кодекс Російської імперії Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року містив окремий розділ, присвячений виключно «Злочинам проти прав сімейних» [9, с. 806-828]. Розділ поділено на сім глав, кожна з яких охоплює порушення нормального функціонування сімейних відносин між різними суб'єктами цих відносин.

Перша глава присвячена «Протизаконному укладенню шлюбу». Вона найбільша у цьому розділі і містить заборону на викрадення дівчини з метою подальшого укладення шлюбу, примусове укладення шлюбу чи укладення шлюбу шляхом обману, укладення нового шлюбу особою, яка не розірвала попередній шлюб, шлюб між кровними родичами, шлюб з особою, що не досягла необхідного для цього віку, самовільний вступ в шлюб без дозволу батьків, опікунів чи інших родичів, більше того, без дозволу начальника для особи, яка перебуває на державній службі та інші. Також у першій главі є норми, які свідчать і про збереження православної впливу на право, зокрема накладення обмежень на укладення міжконфесійних шлюбів та безумовна заборона на шлюб з язичниками.

Наступні глави значно менші за обсягом. Глава «Про викрадення одружених жінок» передбачає відповідальність за викрадення жінки за її волі чи викрадення без такої згоди. Глава «Про зловживання правами та порушення обов'язків подружніх» вказує на небезпечний характер жорстокого поводження з дружиною, вчинення подружньої зради. Примушування батьками дітей до вчинення злочину, до укладення шлюбу, розбещення дітей віднесено до глави «Про зловживання влади батьківської». Нанесення побоїв, образи батькам, непослух, залишення батьків без догляду дорослими дітьми охоплюється главою «Про злочини дітей проти батьків». В окрему главу «Про злочини проти союзу родинного» зібрані норми про кровозмішення по прямій та бічній лінії, а також насильницький інцест. І останньою у розділі є глава «Про зловживання влади опікунів», яка багато в чому дублює главу про батьківські злочини, а також передбачає відповідальність за привласнення майна підопічного. Діяння, що зазіхають на життя та здоров'я членів родини включені до об'єктивної сторони складу злочинів 10 розділу «Про злочини проти життя, здоров'я, свободи і честі фізичних осіб».

Кримінальне уложення Російської імперії, утверджене у 1903 році, було останнім імперським та першим радянським нормативним актом кримінального права. Не зважаючи на те, що акт враховував особливості дореволюційного суспільно-політичного ладу, від був роками чинним і після становлення радянської влади.

Уложення 1903 року також містить розділ злочинів проти сім'ї [10, с. 134-138]. Він уже традиційно містить норми про протиправний шлюб, подружню зраду, залишення батьків без догляду та грубе поводження з ними, жорстоке чи аморальне поводження батьків чи опікунів з дітьми, обов'язком внесення відомостей про народження і смерть тощо. Цей розділ набагато компактніший ніж аналогічний у вищезгаданому Уложенні 1845 року, він не містить поділу на окремі глави. Також документом встановлюється відповідальність за вбивство батьків та родичів, вбивство позашлюбної дитини, примусовий та добровільний аборт, нанесення батькам чи родичам по висхідній лінії тілесних ушкоджень, позбавлення їх свободи, кровозмішення та деякі інші. Ці норми розташовані в різних розділах в залежності від їхнього родового об'єкту.

Кримінальне уложення суттєво вплинуло на формування радянського кримінального законодавства. Радянське кримінальне законодавство не виділяло самостійного розділу в Особливій частині Кримінального кодексу та взагалі відмовилося від криміналізації багатьох вищезазначених діянь. [11, с. 93].

Можна зробити припущення, що під тиском комуністичної ідеології законодавець відмовився від виділення в окрему структуру в системі КК групи злочинів проти сім'ї у зв'язку з їх явною аморальністю. Бажаючи виставити себе в очах світової спільноти найпрогресивнішим суспільством з високими моральними цінностями, керівництво країни не могло допустити будь-якого підтвердження наявності кризових ситуації в родині, яка визнавалась комуністичною пропагандою первинним осередком комуністичного суспільства. До того ж, радянське керівництво активно заперечувало цінність та доцільність впливу на світське право церкви та канонічного права, а в усіх вищезгаданих нормативно-правових актах і в багатьох інших роль церкви хоч і зменшувалась, проте залишалась ключовою в окремих випадках. Це частково пояснює зникнення з кримінальних кодексів деяких норм та окремого розділу, присвяченого діянням, що зазіхає на відносини у сфері сім'ї.

Кримінальний кодекс незалежної України, прийнятий в 2001 році, також містив невелику кількість злочинів проти сім'ї. Ситуація змінилась тільки у 2017 році після прийняття Верховною радою Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [12].

Закон забезпечував появу в чинному кодексі великої кількості нових норм, внесення змін до існуючих, а також зародження активної дискусії в наукових колах. Зокрема, багато уваги присвячено новій для українського кримінального права нормі про домашнє насильство, яка вирішуючи проблему притягнення винних у вчиненні такого насильства до відповідальності, створила арену для суперечливого тлумачення та неоднакового застосування новели. Причини двоякої природи норми «Домашнє насильство» та інших норм, поява яких спричинена Стамбульською конвенцією, варіюються: недоліки законодавчої техніки, складність надання конкретизованого визначення ключових понять, ціла низка кримінологічних факторів, які ускладнюють реалізацію кримінально-правового захисту. Проте заперечувати необхідність регламентації відповідальності за насильство у сімейному та родинному колі не варто, оскільки так чи інакше проблема існує давно і сама не вирішується.

Висновки. Аналіз історичних нормативно-правових актів показує, що проблема домашнього насильства для українського суспільства не нова. Пошуки її вирішення беруть свій початок у найдавніших джерелах вітчизняного права і продовжуються до сьогодні. Усі розглянуті норма-

тивні документи, а саме Устав князя Ярослава про церковні суди, Литовський статут 1529 року, Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року, Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, Кримінальне уложення Російської імперії 1903 році, кримінальне законодавство радянського періоду та Кримінальний кодекс 2001 року в тій чи іншій мірі окреслювали коло заборон у сфері сімейних відносин. Така постійність спричинена традиційністю прояву домашнього насильства в рамках конкретної культурної традиції, в якій знайшлося місце для гендерного дисбалансу, що є класичним середовищем обумовлення насильства між членами сім'ї.

1. *Війна без правил: тендерно-обумовлене насильство, пов'язане зі збройним конфліктом на сході України / А. Альохін, С. Кириченко, А. Кориневич та ін. ; за заг. ред. В. Щербаченка, Г. Янкової // ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив». – К., 2017. – 143 с*
2. *Качинська М.О. Гендерно-обумовлене насильство. // Право і суспільство. – 2017. – №2 частина 2 – С.14-17*
3. *Аніщук Н.В. Виникнення та сутність феномена тендерного насильства: історико-правовий екскурс // Форум права. – 2008. - № 1. – С. 18-22*
4. *Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія / А.М. Бабенко – Одеса: ОДУВС, 2014. – 416с.*
5. *Аніщук Н. В. Правові засоби викоринення тендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Н. В. Аніщук – Одеська національна юридична академія, 2008. – 36 с.*
6. *Устав князя Ярослава про церковні суди [Електронний ресурс] // Музей історії російських реформ ім. П.А. Столыпина.— Режим доступу до ресурсу: <http://музейреформ.рф/load-document/nojs/13620>*
7. *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред.. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.*
8. *«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : Глобус, 1997. – 547 с*

9. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. - Санкт-Петербург : Тип. 2 отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1845. — Режим доступа до ресурсу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01002889696#?page=3>
10. Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. — СПб.: Изд. В.П.Анисимова, 1903. — 250 с. — Режим доступа до ресурсу: <http://library6.com/8569/item/553030>
11. Сікан О. М. Історія розвитку кримінального законодавства, спрямованого на захист інтересів сім'ї та неповнолітніх. // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. Вип. 47 А437. — Одеса : Юридична література, 2009. — С.91-95
12. Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — 2018. — Режим доступа до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>

Вовк А.А. Домашнє насильство в Україні: гендерна обумовленість та історіографія проблеми

У статті досліджено природу домашнього насильства в суспільстві, виокремлено універсального чинника, що породжує в межах сім'ї сприятливе для насильства середовище, а також проаналізовано окремі історичні нормативно-правові акти, що на різних етапах розвитку вітчизняного права окреслювали кримінально-правову політику держави.

Ключові слова: домашнє насильство, насильство в сім'ї, гендерно-обумовлене насильство, кримінальна відповідальність, кримінальне законодавство, кримінально-правова регламентація.

Vovk A.A. Domestic violence in Ukraine: gender conditioning and historiography of the problem

Domestic violence as a legal category is an actual topic today both in Ukraine and in the European Union. Efficient mechanisms for influencing this negative phenomenon have been developed, by the world community. Numerous discussions are being held for improving the legal impact on domestic violence, with a particular focus on criminal justice.

Obviously, it is necessary to understand the reasons of occurrence the problem for finding effective ways to solve it. First of all, family is an environment of close interaction of representatives of opposite sexes. The participants of such interaction realize their social roles in this environment. These social roles are called «gender». Domestic violence is considered to be gender-based because it arises from a discriminatory attitude towards the social role of the victim sex, rather than towards its sexual characteristics. The lack of separation of these aspects from each other

often leads to a mistaken equating of the concepts of «gender-based violence» and «sexual violence».

Tracing the presence of gender-based violence in Ukrainian society is possible with using various methods, for instance the method of historical analysis. Several normative legal acts, which were in force on the territory of Ukraine in different epochs of historical development were chosen for performing this task: Church Statute of Prince Yaroslav, Statut of the Grand Duchy of Lithuania of 1529, The Rights of which the Minor Russian People are Judged of 1743, Code of Penal and Correctional Punishment of 1845, Criminal Code of the Russian Empire in 1903, criminal legislation of the Soviet period and the Criminal Code of 2001. Each of these acts contained rules, that established criminal liability for certain aspects of domestic violence. Some of the acts contained entire sections on crimes against the family. However, none of these documents have a norm, that would provide criminal liability for domestic violence in the modern sense.

The analysis of normative legal acts confirmed the traditional nature of domestic violence for Ukrainian society, as well as its gender-based nature.

Key words: domestic violence, gender violence, criminal legislation, criminal law.